

Náboženská a národná identita – vzťah cirkví, vierovyznaní a štátu pred rokom 1945

Jenő Gergely

Predmetom mojej syntézy je spoločensko-historický problém, v ktorom sa organicky spája vierovyznanie a národnosť. V období dualizmu bola v Uhorsku v porovnaní so západnou Európou sekularizácia pomalšia, jej miera sa v jednotlivých regiónoch a vierovyznaníach, národnostiach a spoločenských vrstvách líšila. Rozvoj meštianskej spoločnosti sekularizáciu v podstate urýchlil a prehľboval, no proti nej pôsobili prežívajúce archaické črty uhorskej spoločnosti a vytváranie nových kást, ktoré umožnili zakonzervovanie náboženských motívov.

Pre celé dualistické obdobie platí, že sprievodným znakom vývoja meštianstva je laicizácia spoločnosti. Regióny a národnosti, ktoré sa rozvíjali rýchlejšie, sú sekularizovanejšie; v ich prípade sa národné snahy realizovali priamymi, politickými formami, v menej sekularizovaných zasa v nábožensko-cirkevnom rámci. Aj z toho vyplýva, že najviac sa sekularizovali vládnuci Maďari – ako aj Židia a Nemci, ktorí sa asimilovali –, a teda sú najotvorenejší aj z náboženského hľadiska (signalizuje to napríklad počet zmiešaných manželstiev). Na prechodnom stupni boli Slováci, kým Rumunov, Rusínov a Srbov aj v porovnaní so Slovákmi charakterizuje zakonzervovanie uzatvorených etnických a náboženských komunít. Táto skutočnosť sa prejavuje hospodársky i v miere rozvoja meštianskej spoločnosti. U nich prevláda jednoznačná zhoda náboženskej a národnej identity, z čoho vyplývala ich nízka miera asimilácie s Maďarmi. Najviac ich charakterizujú národno-cirkevné formy bytia a kultúrne a politické tradície, ktoré sa spájajú s náboženstvom.

Národné snahy Maďarov (a Nemcov) sa v 19. storočí realizovali sekularizovanou formou, nie v cirkevno-náboženskom rámci. Zásluhu na tom okrem našej nadvlády má aj naša meštianska vyspelosť. U Nemcov v období dualizmu sotva môžeme hovoriť o takých emancipačných snahách, ktoré by sa prejavovali v cirkevnom rámci. Najviac sa – okrem Židov – stotožnili s uhorskou štátnou ideou, no v porovnaní so Židmi mali z náboženského hľadiska a priori bližšie k Maďarom: väčšina bola katolíci, zvyšok evanjelici.

V prípade národností národno-politické práva vyjadrovala, formulovala, artikulovala a uchovávala, v mnohých ohľadoch aj výlučne uplatňovala národná cirkev, a to prostredníctvom autonómie, ktorú jej garantovali zákony štátu. Tak sa náboženstvo a cirkev mohli stať adekvátnou formou národného bytia, národnej identity, sebarealizácie a sebaurčenia, dokonca seba vyjadrenia. Vierovyznanie sa teda, prekročiac úzke náboženské funkcie, stalo nositeľom všeobecných národných a kultúrnych hodnôt. Zároveň to signalizuje aj položiť transformácie národností na národ, ich relatívne zaostávanie a nevyspelosť, keďže malo indirektné formy.

Etnická a náboženská mapa Uhorského kráľovstva a v rámci neho Uhorska sa utvárala po Szatmárskom mieri (1711) počas osídľovania a protireformácie v 18. storočí. Tieto pomery sa v 19. – 20. storočí výrazne nezmenili, až na dve výnimky: 1) židovskú imigráciu a asimiláciu, 2) jednoznačný nárast maďarského a katolíckeho prvku. Ďalšie zmeny nastali

z politických dôvodov, ako boli zmena štátnej formy, násilné vysídľovanie a osídľovanie, emigrácia.

Uhorsko bolo z hľadiska kultúrnej tradície kresťanské, bol to *multikonfesionálny* štát, kde spolunažívali katolíci, protestanti, pravoslávni a židia. Vďaka tomu liberálny štát bol a priori nábožensky tolerantný. Uhorsko však bolo súčasne aj *mnohonárodnostný* štát, v dôsledku čoho boli rôzne náboženstvá priamo alebo nepriamo zatiahnuté do sporov medzi národnosťami.

V 19. storočí sa na území Uhorska z hľadiska počtu najviac rozrástlo maďarské etnikum. Zo 4,8 milióna v roku 1840 na 10 miliónov v roku 1910. Za 70 rokov sa počet Maďarov zdvojnásobil, kým počet príslušníkov ostatných národností sa zvýšil sotva o tretinu. V roku 1910 bolo z takmer 21 milióna obyvateľov Uhorského kráľovstva 10 miliónov Maďarov, čo je 48 percentná relatívna väčšina. Bez Chorvátska-Slavónska však v roku 1910 Maďarov už bola absolútna väčšina (54,5 %) Maďari. Bol to výsledok prirodzeného prírastku maďarského obyvateľstva, ktorý bol vyšší ako prirodzený prírastok ostatných národností. Najpočetnejšie národnosti boli rumunská so 16 percentami, slovenská s 10,7 percenta a nemecká s 10,4 percenta.

Ak analyzujeme náboženské štatistiky z rokov 1867 – 1910, vnútorný pomer sa zmenil v prospech katolíkov. Ak prihliadneme len na Uhorsko, relatívnu väčšinu tvorili katolíci latinského obradu: v roku 1867 tvorili 45,8 percent, v roku 1910 49,3 percent. Ak prirátame aj gréckokatolíkov, s 57,4, resp. 60,3 percentami tvoria už absolútnu väčšinu. V tomto období sa teda podiel katolíkov zvýšil o 3 percentá. Okrem počtu katolíkov v období dualizmu stúpil len počet židov: v roku 1867 ich boli 4 percentá, v roku 1910 už 5 percent. V porovnaní s tým sa počet ľudí hlásiacich sa k iným vierovyznaniam buď nezmenil, alebo mierne klesol. Pomer veriacich unitárskej cirkvi zostal 0,4 percent, pomer reformovaných klesol zo 14,9 percent na 14,3, evanjelikov z 8,1 na 7,1 percent, kým pomer ortodoxných klesol z 15,2 na 12,8 percent.

Priechodnosť medzi jednotlivými cirkvami bolo obmedzená, k čomu okrem lipnutia na tradíciách prispela aj nízka mobilita spoločnosti. *Náboženské rozpory* v meštianskom Uhorsku už neboli prvoradý politicko-spoločenský problém, v niektorých prípadoch však ešte emócie vyvolávali. To sa sčasti prejavilo v tradičnom katolícko-protestantskom rozpore medzi kresťanskými cirkvami, sčasti zasa v takisto tradičných kresťansko-židovských konfliktoch, ktoré sa však naplňali novým obsahom.

Z hľadiska národnej separácie, resp. asimilácie bolo dôležité, že *náboženské rozvrstvenie bolo sčasti totožné s národnou príslušnosťou*. Jednotlivé národnosti tvorili uzavreté náboženské celky, čo však neplatí z geografického hľadiska. Z hľadiska náboženského rozvrstvenia národov boli Srbi takmer výlučne ortodoxní (gréckokatolíci), Rusíni gréckokatolíci a Chorváti rímskokatolíci. Väčšina Nemcov a Slovákov boli rímskokatolíci, menšina evanjelici. Väčšina Rumunov sa hlásila ku gréckovýchodnej, menšia časť zasa ku gréckokatolíckej cirkvi. Maďari boli v porovnaní s ostatnými národmi z hľadiska vierovyznania heterogénnejší, väčšina sa hlásila k rímskokatolíckej cirkvi, menšina k reformovanej, evanjelickej a unitárskej cirkvi.

Ak sa však pozrieme na *národnostné rozvrstvenie cirkví*, zistíme, že veriaci reformovanej a unitárskej cirkvi boli takmer výlučne Maďari. Z národnostného hľadiska bolo najheterogénnejšia katolícke vierovyznanie, čo súviselo s univerzálnym charakterom katolicizmu a s pôvodne štátnou cirkvou. Evanjelici patrili k trom národnostiam: slovenskej (ktorá tvorila relatívnu väčšinu), nemeckej a maďarskej. 75 – 80 % domácich židov boli Maďari, ostatní sa k hlásili k nemeckému materinskému jazyku. 77 % príslušníkov gréckovýchodnej alebo ortodoxnej cirkvi malo rumunskú, 20 % srbskú národnosť. 65 % katolíkov latin-

ského obradu tvorili Maďari, 15 % Slováci a 14 % Nemci. Spomedzi gréckokatolíkov bolo 56 % Rumunov, 23 % Rusínov a len 15 % Maďarov.

V dôsledku *náboženského a národnostného prelinania* a kongruencie mali jednotlivé cirkvi – nielen reformovaná a unitárska – vyslovene národný charakter, ich duchovní sa stali ideológmi a sčasti aj politickými vodcami národných hnutí. Jednoznačné je to v prípade srbskej ortodoxnej cirkvi, ale aj v prípade rumunských ortodoxných a gréckokatolíckych veriacich. Popri rusínskej gréckokatolíckej cirkvi sa tendencie národnej separácie prejavovali aj v chorvátskom katolicizme (najmä od otvorenia biskupského úradu v Záhrebe). Slováci zasa uplatňovali silné národné snahy rovnako v katolíckej, ako aj v evanjelickej cirkvi.

Náboženské rozvrstvenie obyvateľov krajiny nejavilo len znaky národnej osobitosti, ale bolo typické aj *regionálne*. V celej monarchii od západu na východ klesal počet katolíkov a rástol pomer členov iných cirkví, čo platilo aj v rámci Uhorského kráľovstva. Uhorsko ležalo pozdĺž „náboženského zlomu“ Európy: južne od línie, ktorú možno zhruba ťahať z Holandska cez hrebene Alp po maďarskú Dolnú zem, ležia katolícke krajiny (s výnimkou Írska a Poľska), severne zasa protestantské krajiny. Pozdĺž línie sa nachádzajú nábožensky zmiešané krajiny. Zo severu na juh možno popri Karpatoch ťahať ďalšiu cezúru medzi západným alebo latinským kresťanstvom, resp. východnými (ortodoxnými alebo byzantskými) cirkvami.

V Uhorsku tvorili katolíci na súvislom území absolútnu väčšinu v Zadunajsku, ďalej na západe Hornej zeme a v oblasti medzi Dunajom a Tisou. V Zatisí však katolíci ani v jednej municipalite nedosiahli 40 %, kým reformovaní alebo gréckokatolíci vo viacerých prípadoch tvorili absolútnu väčšinu. Ostatné regióny boli z náboženského hľadiska oveľa pesterjšie, polovicu obyvateľstva tvorili prevažne katolíci. V Sedmohradsku boli aj v porovnaní s kráľovským Uhorskom náboženské pomery pesterjšie vďaka miešaniu národností. V Sikulsku tvorili väčšinu katolíci, v Szolnok-Doboce, Beszterce-Naszóde a župe Kolozs boli zasa gréckokatolíci, v Háromszéku a Marosvásárhelyi reformovaní, v Brassó a Nagykovácskölő evanjelici, v župách Hunyad, Fogaras a Szeben gréckokatolíci. Pomer veriacich unitárskej cirkvi dosiahol 22,2 percent v župe Udvarhely. Aj zemepisná lokalizácia vierovyznaní potvrdzuje, že náboženská príslušnosť z veľkej časti kopírovala národné rozvrstvenie.

Výskum, *ktoré náboženstvo bolo skôr urbanizované a ktoré „dedinské“*, začnime v Budapešti, kde sa v roku 1910 náboženské rozvrstvenie obyvateľstva výrazne líšilo od celoštátnych ukazovateľov. Po prvé tu bolo viac katolíkov latinského obradu než celoštátny pomer: 49,3 % oproti 59,8 %. Najväčší rozdiel bol v počte gréckokatolíkov, ich celoštátny pomer bol 12,8 %, no v Budapešti tvorili len 0,8 % obyvateľov, čo opäť signalizuje, že rumunská a rusínska národnosť sa menej asimilovali a urbanizovali. Na rozdiel od židov, ktorých bolo v porovnaní s celoštátnymi 5 percentami v hlavnom meste 23,1 %. Vo všeobecnosti však v regiónoch s katolíckou prevahou žilo menej židov než v Zatisí a na severovýchode Uhorska. Charakteristiké pre nich bolo, že bývali prevažne v meste. (V Nagyvárade tvorili v tom období židia 23,6 % obyvateľstva.) V ďalších dvoch mestách prekračuje ich pomer 20 %, v siedmich mestách po 10 %. V piatich župách na východe Uhorska (Bereg, Ung, Máramaros, Ugocsa a Maros-Torda) pomer židov takisto prekročoval 10 percent vrátane tých, čo žili mimo miest.

Ak napokon porovnáme *náboženské rozvrstvenie so spoločenskou štruktúrou*, zistíme, že tradičné triedy a skupiny sa skôr hlásili ku kresťanstvu a katolicizmu, mešťania, ktorí tvorili chrbticu modernej štruktúry, boli skôr zmiešaného vierovyznania s prevahou židov. Napríklad väčšina zámožnej aristokracie a agrárneho proletariátu sa hlásila ku katolíckej

viere. Medzi majetnými sedliakmi boli nad úroveň celoštátneho pomeru zastúpení protestanti a iné vierovyznania, charakteristické pre jednotlivé národnosti. V komplikovanej vnútornej štruktúre strednej vrstvy v kaste „panská stredná trieda“ boli v prevahe kresťania skôr protestantského vyznania, kým v slobodných povolaniach bolo viac katolíkov a židov.

Na prelome storočí boli v meštianstve najviac zastúpení židia a protestanti, za nimi nasledovali rímskokatolíci. Najmenej sa meštianstvo rozvíjalo medzi gréckokatolíckym a gréckovýchodným obyvateľstvom. Čo sa týka *prírastku obyvateľstva*, až do konca bol najvyšší u katolíkov a reformovaných, najnižší zasa u gréckokatolíkov. Deliace čiary medzi vierovyznaniami boli pevné. Najviac otvorení boli novožidia a najmenej gréckokatolíci. Náboženské deliace múry boli pre národnostné väzby ešte menej priechodné.

Meradlom rozvoja meštianskej spoločnosti môže byť aj gramotnosť. V Uhorsku v roku 1910 vedelo písať a čítať 74,7 % židov, 73 % evanjelikov, 68,6 % reformovaných, 63,8 % rímskokatolíkov, 35,5 % gréckovýchodných a 27,7 % gréckokatolíkov. Celoštátny priemer bol 68,7 %, teda pod priemerom sa nachádzajú katolíci oboch obradov a gréckovýchodní veriaci. Vysoký pomer analfabetizmu je očividný u Rusínov a Rumunov.

Pozrime sa na politické a právne prostredie, v ktorom načrtnutá heterogénna spoločnosť žila a pracovala. Idea Józsefa Eötvösa „slobodná cirkev v slobodnom štáte“ sa v dôsledku porážky revolúcie v rokoch 1848 – 1849 nemohla zrealizovať, no presadila sa jej liberálna obdoba, aspoň nakoľko sa liberalizmus uplatnil v uhorskej národnostnej, a ešte viac v náboženskej a cirkevnej politike. Liberálni politici si uvedomili, že integritu Uhorska možno zachovať len v ovzduší tolerancie. Znášanlivosti voči národnostiam a ešte viac voči vierovyznaniam, ktorú ony samy voči sebe uplatňujú zriedkavejšie. Vo vzťahu medzi štátom a cirkvami bola ústredným motívom tolerancia, kým vo vzťahu medzi vierovyznaniami ju niekedy vytlačili náboženské roztržky prameniace z národno-národnostných rozporov. V Uhorsku sa však napokon ani jeden národ, ani jedno vierovyznanie nemohlo stať absolútnym a hegemonným a ostatné nebrať do úvahy alebo eliminovať. Väčšina vždy zostala pomerná, teda podmienkou jej existencie bolo spolužitie s menšinami. Toto bol prameň a zmysel tolerancie.

Idea „slobodná cirkev v slobodnom štáte“ by znamenala separáciu, likvidáciu pozostatkov štátnej cirkvi. Vyrovnanie v roku 1867, resp. cirkevné zákonodarstvo realizovalo *trojfázový koordinovaný systém vierovyznaní* a v jeho rámci vytvorilo právne podloženú širokú náboženskú slobodu.

Po roku 1867 bola kodifikovaná nielen náboženská sloboda, ale aj základné ľudské právo na slobodu. Národnostný zákon¹ rozlišoval medzi uhorským štátnym jazykom a jazykom cirkevných úradníkov. (Ten nie je totožný s liturgickým jazykom.)

Cirkvi – s výnimkou katolíckej – sa prostredníctvom svojej *autonómie* stali baštami národného jazyka a kultúry. Podľa § 10 spomínaného zákona si cirkevné súdy slobodne volia jazyk svojej administratívy. Podľa § 14 v cirkevných školách – a väčšina škôl bola cirkevná! – vyučovacím jazykom určuje cirkevný úrad, ktorý školu zriadil. § 15 a 16 stanovujú, že cirkevné úrady môžu so štátom a s ktorýmkoľvek jeho orgánom komunikovať v jazyku cirkevného úradu. § 24 hovorí, že na cirkevných schôdzach, v zboroch a v administratíve možno zo zákona slobodne používať ktorýkoľvek jazyk krajiny. Podľa § 26 majú cirkvi právo zakladať a prevádzkovať školy, zaužívané konfesie majú okrem toho nárok aj na

1 Zákonný článok XLIV. z roku 1868 vo veci národnostnej rovnoprávnosti. Schválený 6. decembra 1868, vyhlásený v oboch komorách snemu 7. decembra 1868. Paragrafy, súvisiace s cirkvou, naposledy publikovali: BALOGH, Margit – GERGELY, Jenő: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005. I. zv., Budapest, 2005, s. 246 – 248.

pomoc od štátu. Môžeme teda konštatovať, že uhorské zákonodarstvo zaručilo cirkvám na všetkých úrovniach náboženského života slobodné používanie jazyka. Politický význam to malo tam, kde národnosti prevažne tvorili aj národné cirkvi, ako sme to už ukázali.

Tak sa farár aj v najzastrčenejšej dedinke nevyhnutne stal vodcom a organizátorom danej komunity. Navyše nie je človekom štátnej moci, ale ad absurdum Boha, veď je „sluhom Božím“. Tak sa duchovná inteligencia mohla stať – aj sa stala – duchovným, no v mnohých prípadoch aj politickým vodcom národných hnutí. (Svetská inteligencia pochádzala prevažne z vládnucich národov.)

Túto úlohu, ktorú možno označiť za historickú, okrem úzko chápanej pastoračnej funkcie umožnilo viacero faktorov:

- 1) Vzdelávanie, v prvom rade ľudové, no do istej miery aj stredné školy. Zachovanie cirkevného charakteru škôl prenieslo túto funkciu do meštianskeho obdobia. (V rokoch 1894 – 1895 zo 16 800 základných ľudových a meštianskych škôl bolo 13 600 cirkevných, z toho 7 500 katolíckych.) Cirkvi – s výnimkou katolíckej – mali aj v školstve autonómiu.
- 2) Cirkevná samospráva alebo autonómia, ktorá sa naplnila vo všetkých cirkvách okrem katolíckych cirkví oboch obradov. Autonomistická organizácia bola priame fórum pre národno-politické snahy, najmä Srbov a Rumunov, no sčasti aj luteránskych Slovákov. (U katolíkov ju nahrádzal, prípadne zefektívňoval rad privilégií, ktoré sa zachovali z predchádzajúceho mocenského obdobia, úzke prepojenie so štátom vyplývalo z práv najvyššieho uhorského kráľovského patróna. Privilégiá však mala predovšetkým latinská cirkev, kým unitárska cirkev gréckeho, rumunského alebo pravoslávneho obradu zastávala v katolicizme druhoradú úlohu.) Je nesporné, že prostredníctvom samospráv mohli cirkvi pôsobiť až takmer ako politická strana, ktorá bola účinná v spolupráci s národnostnými politickými stranami.
- 3) Napokon národná, alebo až nadnárodná charitatívno-sociálna činnosť cirkví (starostlivosť o chorých a chudobných a p.) sa viazala na ľudové vrstvy, kde sa mohla najviac prejaviť sila cirkví pri vytváraní a udržiavaní komunit. Pokiaľ sa náboženská komunita zhodovala, alebo aspoň prevažne zhodovala s formujúcimi sa národnými spoločenstvami, tak sa jej efektívnosť mohla ešte viac zvýšiť. Práve v tomto vidíme podstatu systému vzťahov medzi uhorskými cirkvami a národnou identitou, ktorá sa oveľa menej uplatnila u Maďarov rozdelených do troch-štyroch konfesii než u národností, ktoré vytvárali národné cirkvi.

Cirkevno-politické zákony z rokov 1894 – 1895, síce s istými obmedzeniami, kodifikovali Eötvösom hlásaný liberálny princíp: „Každý môže slobodne vyznávať a praktizovať akúkoľvek vieru alebo náboženstvo, čo môže v rámci štátnych zákonov, ako aj v súlade s verejnými mravmi vyjadriť a vyznávať aj navonok.“ Podľa § 2 zákona o náboženskej slobode² „uplatňovanie občianskych a politických práv je úplne nezávislé od vierovyznania“. Jednotlivé pasáže tohto zákona zaručovali náboženskú slobodu na takej úrovni ako dobová Európa. Toto liberálne zákonodarstvo dovŕšil zákon o recepcii židovského náboženstva, teda o náboženskom zrovnoprávnení s historickými kresťanskými cirkvami, ktorý židovské vierovyznanie zaradil medzi tradičné náboženstvá.³

2 Úplný text najnovšie vid': tamže, s. 455 – 461.

3 Zákonný článok XLII z roku 1895 o židovskom náboženstve. Úplný text najnovšie vid': tamže, s. 453 – 454.

V medzivojnovom „trianonskom Maďarsku“ sa – až po prijatie židovských zákonov – právny systém vzťahov medzi štátom a cirkvami či vierovyznaniami nezmenil, vzrástla však ich funkcia pri posilnení maďarského povedomia a udržaní systému. Obyvateľstvo krajiny sa z národnostného hľadiska stalo takmer homogénne maďarské. Aj pomery medzi konfesiami sa podstatne zmenili: vzrastal pomer katolíkov (dve tretiny obyvateľstva), pričom pomer gréckokatolíkov klesol na niekoľko percent. Druhou najväčšou cirkvou sa stala reformovaná cirkev a o jedno percento stúpol aj pomer židov, pričom pomer evanjelikov klesol a ortodoxia sa stala bezvýznamnou.

Nezanedbateľný počet klerikov s nemeckým a slovenským materinským jazykom sa absolútne stotožnil s maďarskými národnými snahami, našli si miesto v spoločnosti, viacerí z nich dokonca získali vedúce postavenie. V Horthyho období bola úloha etnicky nemaďarských duchovných pri vytváraní a udržiavaní vlastnej národnej identity druhoradá.

Prečo mohli byť cirkvi a vierovyznanie v Uhorsku v období rozvoja meštianskej spoločnosti tvorcami, nositeľmi národného povedomia, hlavne jazyka a kultúry? Po prvé preto, lebo vieru možno hlásať a šíriť len v jazyku ľudu, len tak je možná pastorácia. (Nezávisle od štátnych a politických záujmov.) Liturgia bola úlohou duchovných, preto mohla byť latinská, grécka alebo pravoslávna, no kázne, šírenie Písma, spoveď, náboženské piesne a modlitby sa mohli uskutočniť len v jazyku ľudu. Tak sa stali cirkvi tvorcami a nositeľmi národného jazyka a kultúry, ktoré ďalej rozvíjali.

Z tohto funkčného poslania vyplýva, že sa naň pripravil aj personálny aparát hierarchie, ktorý odborne uspokojoval náboženské potreby. Bola to vzdelaná vrstva inteligencie, ktorá vďaka svojmu vzdelaniu a postaveniu, keďže žila medzi ľuďmi, sa stretávala nielen s duchovnými, ale aj všednými problémami ľudí, ktorí od nich očakávali usmernenie.

Zrýchlenie vývoja meštianskej spoločnosti vplývalo aj na domáce národnosti, rozvíjal sa teda aj proces ich prerodu na národ. To zasa znamenalo posilnenie národného povedomia, ktoré od prelomu storočí prerastalo do nacionalizmu. Národnostiam už nepostačovala len kultúrna a cirkevná (náboženská) autonómia a principiálna rovnosť šancí. Do popredia sa dostali požiadavky politickej a hospodárskej autonómie, výsledkom napokon bolo odmietnutie politického uhorského národa a integrálnej štátnej idey, začal sa prejavovať separatizmus. Národné rozpory pramenili zo spoločenských a hospodárskych rozdielov, no, ako hovorí Oszkár Jászi, národnostná otázka mala okrem politických a hospodárskych kontextov aj *iracionálne – mystické a náboženské – resp. tradicionálne znaky*.

Literatúra

- BALOGH, Margit – GERGELY, Jenő: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005. I–II. Budapest, 2005.
- CSÁKY, Moritz: Die römisch-katholische Kirche in Ungarn. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band IV. Die Konfessionen. Hrsg. WANDRUSZKA, Adam und URBANITSCH, Peter. Wien, 1985, s. 248–331.
- GYÁNI, Gábor – KÖVÉR, György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest, 1998.
- JÁSZI, Oszkár: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Budapest, 1912.
- KATUS, László: Über die wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Grundlagen der Nationalitätenfrage in Ungarn vor dem ersten Weltkrieg. In: Die Nationalitätenfrage in der Österreichisch–Ungarischen Monarchie 1900–1918. Hrsg. HANÁK, Péter. Budapest, 1966.
- Zodpovedajúce zväzky Magyar Statisztikai Közlemények. (Údaje a spracovanie údajov zo sčítania ľudu v rokoch 1867–1910)

Zodpovedajúce ročníky Uhorskej zbierky zákonov (Magyar Törvénytár)

- 1868: XLIV. tc. A nemzetiségi egyenjogúság tárgyában (O rovnoprávnosti národnosti)
- 1895: XLII. tc. Az izraelita vallásról (O židovskom náboženstve)
- 1895: XLIII. tc. A vallás szabad gyakorlatáról (O slobode vierovyznania)

SZEMNECZ, Emil: Katholikus autonómia. A katolikus autonómia múltja, jelene s jövődjéje és a felekezetek autonóm szabályai. Két rész egy kötetben. Budapest, 1897. (Druhá časť: ústavná organizácia gréckovýchodnej rumunskej, gréckovýchodnej srbskej, uhorskej evanjelickej a uhorskej reformovanej cirkvi.)

THIRRING, Lajos: Magyarország népessége 1869 – 1949 között. In: Magyarország történeti demográfiája. (Red. József KOVACSICS) Budapest, 1963.